

Ірина СЕРГЄЄВА,

зав. відділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, канд. іст. наук

Юдаїка у бібліотеках і архівах пострадянських країн: проблеми збереження та використання

У статті розглядається історія формування комплексів єврейських рукописів та друківаних видань у бібліотеках і архівах пострадянських країн. Досліджується сучасний стан окремих збірок, система опису, створення науково-довідкового апарата на фонди. Подано перспективу розвитку і шляхи вдосконалення системи роботи із бібліотечними і архівними фондами, а також щодо уніфікації описів із застосуванням мережевого ресурсу IRBIS-64, введення у науковий обіг цілісних комплексів документів, які на сьогодні зберігаються у різних бібліотеках і архівних сховищах.

Ключові слова: архівні зібрання, бібліотечні колекції, фонди єврейського походження, юдаїка.

This article regards the history of Jewish manuscripts and printed editions complexes formation in Post-Soviet countries libraries and archives. The modern condition of some collections, system of their description, scientific-reference data creation is studying. The perspectives of development and ways of improvement of the work with library and archival funds system, description unification using system resource IRBIS-64, putting into scientific use the integral complex of documents now kept in different libraries and archives storages is presented.

Keywords: archival collection, library collection, Jewish – originated funds, Judaica.

Вступ

Нині фонди єврейського походження і фонди, в яких відклялися документи з історії та культури східноєвропейських євреїв, зберігаються у центральних і обласних державних архівах та їхніх філіях, відділах рукописів державних бібліотек і музеїв, а також в архівних установах системи національних академій наук і громадських організацій. Сформовані за ознаками, притаманними книжковим колекціям або зібранням, книги та періодичні видання мовами ідиш, іврит, російською, українською та західноєвропейськими знаходяться у провідних бібліотеках України і Росії. Одразу потрібно зазначити, що на пострадянському просторі лише в Україні у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського є окремий спеціалізований науковий підрозділ – Відділ фонду юдаїки Інституту рукопису, – в якому сконцентровано рукописи і видання, що розкривають різні аспекти юдаїзму, історії та культури, побутування євреїв на теренах Східної Європи. У провідних російських бібліотеках – Російській державній бібліотеці та Російській національній

бібліотеці (Москва, Санкт-Петербург) – зберігаються унікальні видання мовами ідиш, іврит, а також російською, німецькою, французькою. Але ці видання перебувають у загальних фондах, вони не виокремлені у спеціалізований підрозділ. Рукописна юдаїка у РГБ здебільшого сконцентрована у відділі східної літератури й систематизована за ознаками колекцій або особових фондів. У Петербурзі ситуація аналогічна. Лише бібліотека і архів Петербурзького відділення Інституту сходознавства РАН має окреме відділення, де сконцентровано фонди, безпосередньо дотичні до юдаїки.

У більшості архівів пострадянських країн відклялися колекції єврейських документів і матеріалів, сформовані зі збірок різних єврейських громадських організацій, партій, громадських й освітніх структур, дослідних інститутів. Практично у кожному державному архіві (від міських до центральних) є як окремі фонди, що містять суто єврейські матеріали, так і фонди, в яких зберігаються документи, стосовно різних аспектів єврейського життя у державі. До останніх належать фонди міських самоуправлінь різних рівнів,

держаних установ та керівних органів, департаменту поліції тощо.

На сьогодні більшість бібліотечних колекцій, архівних збірок і окремих фондів описано й каталогізовано, підготовлено науково-довідковий апарат – покажчики й путівники. Практично всі документи виведено зі складу спецховищ і відкрито для дослідників.

Але, попри величезну роботу, здійснену останніми роками науковцями та співробітниками архівів і бібліотек, при дослідженні єврейських архівів, пошуку документів за конкретними темами, складанні покажчиків і каталогів виникає ціла низка об'єктивних проблем і труднощів. Насамперед, це розпорошеність матеріалів за різними сховищами не лише у межах одного архіву або міста, а й різних держав. Наприклад, документи, пов'язані з життям і діяльністю С. Ан-ського (3 фонди)¹, Шолом-Алейхема (4 фонди)², А. Я. Гаркаві (2 фонди)³ зберігаються в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва. Аналогічна ситуація з документами багатьох єврейських організацій (Товариства для поширення освіти поміж євреями в Росії, Єврейського історико-етнографічного товариства, Товариства єврейської літератури, Культур-Ліги, багатьох єврейських партій). Така ситуація виникла внаслідок розформування документів, що відклалися в одному фонді у 20–30-ті рр., перерозподілу документів поміж архівами та бібліотеками за радянських часів.

Не меншу проблему для дослідника становить непорядкованість або розпорошеність документів навіть усередині однієї бібліотеки чи архівної установи. Зрозуміло, що багато фондів формувалися за ознакою фондоутворювача або внаслідок підбору комплексу документів з певної тематики. Відповідно у фонді зосереджуються документи, безпосередньо пов'язані з темою або конкретною особою. Значною мірою це стосується документів епістолярного характеру. Але, на жаль, при складанні покажчиків і каталогів у багатьох архівах зазвичай (за поодинокими винятками) відсутня система перехресних посилань або коментуючих каталогів. Особливо це стосується документів єврейськими мовами, або тих, які лише нещодавно надійшли із спецховищ. Приємним винятком є Російський державний архів літератури і мистецтва, де професійно складені каталоги розкривають не лише наявність і склад документів у певному фонді, а й дотичні документи, або документи окремої особи, що відклалися в інших фондах. У каталогах РДАЛМ є

спеціальні відсилання й вказівки на інші фонди та одиниці збереження, що детально розкривають повний корпус документів, пов'язаний з конкретною особою або організацією. За аналогічною схемою описуються документи у ВФЮ ІР НБУВ.

До роботи з опису єврейських фондів залучаються фахівці бібліотечної і архівної справи, історики, філологи. Слід зауважити, що від часу виходу попереднього списку Дмитра Ельяшевича змінилася ситуація в самих установах, де зберігаються книжкові та документальні фонди. Якщо на початку 90-х рр. фонди лише відкривалися і досить часто, можливо через традиційні побоювання, цей процес супроводжувався штучно підтримуваною таємничістю, то нині керівники бібліотек, архівів, архівних управлінь країн зацікавлені у результатах роботи і надають дослідникам максимум інформації. Подекуди, через брак власних фахівців, до опрацювання фондів спеціально запрошують дослідників, які володіють мовами ідиш та іврит.

Варто зазначити, що видані довідники і покажчики допоки не можуть претендувати на вичерпну повноту опису складу і змісту фондів. Справа в тому, що у складі фондів, які безпосередньо не стосуються єврейської історії, культури, відклалися значна кількість єврейських документів. Досить часто вони виявляються або в процесі тривалих цілеспрямованих пошуків, або випадково, дослідниками, які займаються суміжною тематикою.

Як засвідчує практика, величезна кількість документів стосовно єврейської історії, культури, політичних і національних рухів зберігається у «неєврейських» фондах, наприклад, у фондах департаменту поліції, охоронного відділення, цензурного комітету, радянських органів (утім, цей перелік може бути занадто довгим). Щонайбільше у покажчиках і путівниках архівами зафіксовано наявність таких документів без детального розкриття вмісту або системи пошуку.

Сучасний стан досліджень архівної юдаїки

Єврейські фонди у бібліотеках і архівах пострадянських країн нині більш-менш описано й репрезентовано у путівниках і покажчиках. Першим із довідників з єврейських фондів в архівах колишнього СРСР став попередній список архівних фондів «Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии», підготовлений і виданий Д. Ельяшевичем 1994 р.⁴ Довідник містить понад 900 найменувань фондів,

локалізованих в архівах, забезпечений системою допоміжних покажчиків. Через три роки по тому побачила світ книжка, підготовлена в рамках проекту «Judaica» (спільний проект Американської єврейської теологічної семінарії, Інституту єврейських досліджень YIVO та Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету)⁵. Ці видання стали, по суті, початком великої роботи архівістів, бібліотекарів та документознавців. Виявлення та описування єврейських фондів триває і досі.

У рамках згаданого проекту видаються спеціальні довідники, що містять описи фондів у бібліотеках і архівах окремих країн, міст. Вже видруковано томи, присвячені архівам Москви, Білорусі, Києва⁶, практично завершено роботу над томами про архіви України, у роботі – томи про архівосховища Петербурга, Молдови та країн Балтії.

Якщо перші публікації містили лише інформацію про наявність в архіві фонду, його порядковий номер, крайні дати і кількість справ (або одиниць збереження), то останні видання подають розширений опис: анотацію і коротку історичну або біографічну довідку про фондоутворювача. Це значно розширює інформативність довідника і полегшує роботу дослідників. До речі, путівник «Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева» визнано фахівцями взірцем опрацювання фондів для довідкового видання. За останні 15 років істориками, архівістами, дослідниками юдаїки підготовлено й видано спеціальні покажчики єврейських фондів і путівники за окремими архівами, складом і змістом документів. Як приклад, можна назвати архіви Сміли й Чернігова (Україна). Слід згадати путівник Г. Дейча «Архивные документы по истории евреев в России в 19 – начале 20 вв.» (М., 1994); «Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы» (Проект «Judaica», М., 1997); каталоги виставок, присвячених окремим персоналіям і організаціям⁷. Опубліковано понад 400 статей і оглядів про архівну юдаїку. Детальніше з бібліографією цих публікацій можна ознайомитися у покажчику «Архивная иудаика России, Украины и Белоруссии», складеному Юхимом Меламедом і виданому 2001 р.⁸ Списки публікацій наведено також у науковій періодиці, присвяченій єврейській історії та культурі («Вестник еврейского университета в Москве», «Параллели», «Истоки», видання товариства «Еврейское наследие» та ін.)⁹.

Залишимо за межами обговорення якість наяв-

них публікацій. Для нас важливо, що процес розкриття єврейських фондів останніми роками набирає сили, і, що особливо характерно, кількість поступово переходить у якість: рівень підготовки дослідників зростає, у роботу активно включається молодь, яка здобула спеціальну освіту.

Більшість бібліотек і архівів у пострадянських країнах нині працює над складанням нових покажчиків і путівників, оскільки старі, видані за радянських часів, далеко неповністю розкривали склад фондів. Нові путівники враховують наявність усіх фондів (у т. ч. й єврейських, таких, що раніше знаходились у спецсховищах), по можливості їх автори готують розширений пошуковий апарат з відсиланнями на зміст і склад книжкових колекцій та архівних фондів.

На наш погляд, продуктивною як для дослідників, так і для користувачів є практика видання спеціалізованих путівників і покажчиків. Тут варто згадати, насамперед, виданий 2002 р. путівник «Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У виданні представлено 264 особистих фонди, у т. ч. 3 єврейських: С. Анського, Шолом-Алейхема, А. Гаркаві¹⁰. Всі позиції путівника містять короткі історичні і біографічні довідки, систематизовано у певному порядку опис матеріалів фонду, шифри і систему пошуку, видання має розлогий науково-довідковий апарат. Зараз Інститут рукопису готує аналогічний путівник за фондами громадських організацій і установ.

2001 р. у Бібліотеці видано також великий за обсягом та якнайдетальніше розроблений каталог фоноархіву єврейської народної музики (ф. 322, автор – Людмила Шолохова)¹¹. Нині, спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України, готується видання серії компакт-дисків з поцифрованими звуковими треками (перші три диски вийшли протягом 2004–2005 рр.). Її зміст становлять перезаписи єврейської народної музики першої половини ХХ ст. (записи було зроблено на фоноциліндри Едісона під час експедицій у смугу осілості, до єврейських містечок та колоній).

2006 р. побачило світ дослідження Ірини Сергєєвої про особистий фонд Семена Анського (ф. 339), в якому систематизовано, детально розкрито та представлено всі документи етнографа, рукописи, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ¹².

Вважаємо, що створення каталогів і покажчиків, де міститиметься інформація про збірки і фонди,

пов'язані з одним фондоутворювачем, є на даному етапі одним з головних завдань бібліотечної та архівної роботи. Подібні видання (у друкованому або електронному вигляді) великою мірою сприяють роботі дослідників, значно полегшать їм доступ до джерельної бази.

Фізичний стан збірок і колекцій, стандарти наукового опису

На жаль, єврейські документи, що зберігаються у бібліотеках та архівах колишнього СРСР, перебувають у далеко не найкращому стані. Причиною цього є, по-перше, стан старого (і далеко не завжди якісного) паперу, по-друге, умови зберігання документів до початку 90-х років ХХ ст. Переважна їх більшість вимагає негайної консервації і реставрації, без чого вони не можуть опрацьовуватися дослідниками. Необмежене користування і вільний доступ до таких документів можуть спричинити їх повне фізичне руйнування.

Обсяги матеріалів, що вимагають негайних реставраційних робіт, досить значні. Таке завдання непосильне для бібліотек, архівів, сховищ. При цьому слід зауважити, що це стосується не лише єврейських фондів. За таких умов багатьом архівним установам доводиться визначати пріоритетні для термінової реставрації матеріали.

Виходом із ситуації, що склалася, є їхнє поцифрування і переведення на сучасні носії інформації. Це дозволить не лише поліпшити умови збереження матеріалів, а й розширити їх використання, у т. ч. забезпечити доступ до документів через Інтернет.

Згідно з сучасною практикою наукового опису, збірки документів і книжкові фонди у бібліотеках і архівах колишнього СРСР описуються поодиночно, після цього формуються в описи, справи і фонди. Тому часом в описах маємо так би мовити «закрити» інформацію: до опису фонду входить назва справи, а інформація про окремі документи відсутня. У деяких архівах існують свої системи формування і опису документів. Наприклад, в Інституті рукопису НБУВ у складі фонду документи описуються як окрема одиниця зберігання, відповідно у описах відображено всі документи, а не їхні комплекси. Така система значно спрощує для науковців пошук і подальше їх використання.

Ситуація із єврейськими фондами особливо складна. Адже описи документів тут здебільшого подано у перекладі, мова оригіналу в науководовідковому апараті на фонди, як правило, відсутня. Якість перекладу часто досить низька, а отже,

її відповідність його оригіналу не завжди адекватна. Все це ускладнює роботу як бібліотекарів, архівістів, так і дослідників.

Нині є лише один розроблений і прийнятий до використання стандарт опису єврейських фондів, запроваджений програмою «Judaica», про яку йшлося вище. Але цей стандарт враховує розкриття змісту фонду загалом, а не за окремими документами.

Останнім часом для опису бібліотечних фондів багатьох країн використовується нова версія програмного забезпечення – РБІС-64, яка дає змогу досить детально розкрити всю інформацію про книгу, періодичне видання або рукопис. Впровадження єдиної уніфікованої системи опису єврейських фондів, що враховуватиме особливості матеріалу і буде забезпечена системою пошуку, дозволить значно прискорити обробку багатощих колекцій і їхнє введення у широкий науковий обіг.

Великі столичні бібліотеки та центральні архіви вже розпочали роботи зі створення сучасних баз даних на фонди, підтримуються сайти. Щоправда, там не завжди можна знайти детальні каталоги фондів. Переглянувши низку сайтів центральних російських і українських архівів, ми змушені констатувати, що каталоги лише описано, але не виставлено в Інтернеті, щонайбільше можна знайти згадки про фонди, але їхній вміст залишається закритим.

Зрозуміло, що це пов'язано, насамперед, з великою технічною роботою і, відповідно, вимагає часу, фахівців, техніки і, звичайно ж, фінансування.

Шляхи поліпшення роботи з «єврейськими» фондами

На часі завдання створення спеціальних каталогів і покажчиків, які розкриватимуть не лише зміст «єврейських» фондів в архівах і бібліотеках, а й фіксуватимуть єврейські документи у складі «неєврейських» збірок (ми вже наводили приклад путівників архівами Москви, Києва, Білорусі). Цілком перспективним може бути створення зведених спеціальних покажчиків і каталогів документів за темами, персоналіями, організаціями, партіями. Як вже зазначалося, документи розосереджено не лише всередині архіву або країни, а й у кількох країнах. Зведений каталог не лише значно полегшив би пошук необхідних документів, а й дозволив би реконструювати окремі історичні збірки і колекції документів, організувати їхнє уніфіковане описування й використання дослідниками. Опис документів у мережевій системі

ІРБІС-64 дає змогу одразу формувати базу даних за певними ознаками книг або документів, відповідно – автоматично відпрацьовується опис, виправляються різночитання, фіксується наявність видання або документа у різних бібліотеках і сховищах.

Нарешті ще одне завдання, можливо, найважливіше – організація роботи з реставрації, консервації і страхового копіювання документів. Сьогодні ми говоримо про мільйони друкованих примірників, документів і тисячі архівних фондів, але незабаром, якщо нині не зупинити деструктивні процеси, ми змушені будемо констатувати, що від багатущої спадщини залишаються лише окремі фрагменти. Тому впровадження системи електронної страхової копії та копії для читачів дасть змогу значно покращити ситуацію із фізичним збереженням фондів.

Примітки

¹ Особові фонди Ан-ського зберігаються у Відділі фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ (ВФЮ ІР НБУВ) – ф. 339, Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛМ) – ф. 2583, Центральному державному історичному архіві Петербурга (ЦДІАП) – ф. 2129 (Єврейське Історико-єтнографічне товариство). Крім зазначених фондів документи відклали у величезній кількості особових фондів діячів науки і культури, з якими листувався письменник, фондах державних органів та установ, департаментів поліції, цензурних комітетах.

² ІР НБУВ. – Ф. 189; РДАЛМ. – Ф. 1196, Музей-квартира Шолом-Алейхема в Києві. Крім зазначених потрібно подати Музей Шолом-Алейхема у Переяслав-Хмельницькому, а також численні документи, листування тощо у фондах діячів культури і мистецтва, державних установ і організацій.

³ ВФЮ ІР НБУВ. – Ф. 340; ЦДІАУК. – Ф. 995.

⁴ Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии: предварительный список архивных фондов [Текст] / сост. Д. Эльяшевич. – СПб., 1994. – 136 с.

⁵ Jewish documentary sources in Russia, Ukraine and Belerus [Text]: a preliminary list. / ed. by D. Sallis and M. Web. – New-York, 1996. – 164 p.

⁶ Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева [Текст]: путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Ме-

ламед, М. С. Куповецкий ; Рос. гос. гуманитар. ун-т [и др.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 752 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы [Текст] / науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий, Е. В. Старостин, М. Веб. – М., 1997. – 502 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Белоруссии [Текст] / науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий, Э. М. Савицкий, М. Веб. – М., 2003. – 607 с.

⁷ Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років [Текст] : альбом-каталог / упоряд. Г. Казовський ; науч. ред. С. Захаркін, І. Сергєєва. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 216 с. : іл.

⁸ Архивная иудаика России, Украины и Белоруссии [Текст] : материалы для указателя литературы /сост. Е. И. Меламед ; под ред. Д. А. Эльяшевича. – СПб.: Изд-во Петербург. ин-та иудаики, 2001. – 104 с.

⁹ Обзор документальных источников по истории евреев в архивах СНГ. Центральные государственные архивы, государственные областные архивы Российской Федерации [Текст] – М., 1994. – 34 с. – (Серия «Еврейский архив»; вып.1); Обзор документальных источников по истории евреев в фондах РГВИА [Текст] М., 1994. – 9 с. – (Серия «Еврейский архив»; вып. 2.); Документы по истории и культуре евреев в трофейных коллекциях Российского государственного военного архива [Текст] /науч. ред.-сост.: В. Н. Кузленков, М. С. Куповецкий, Д. Фишман. – М., 2005; Документальные материалы по истории и культуре евреев в фондах Центрального исторического архива Москвы [Текст]: путеводитель / сост. Д. З. Фельдман, Ю. Г. Крутиков. – М.: Дом еврейской книги, 2006. – 96 с.: 16 ил. Объем статті, на жаль, не дозволяє навести всі бібліографічні списки, розвідки, архівні путівники тощо, видрукувані останнім часом у країнах СНД та Балтії.

¹⁰ Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник [Текст] / НАН України, НБУВ, Ін-т рукопису ; уклад.: О. С. Боляк [та ін.]. – К., 2002. – 766 с.

¹¹ Шолохова, Л. В. Фоноархів єврейської музичної спадщини [Текст]: колекція фонографічних записів єврейського фольклору із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: анот. каталог фоноциліндрів та нот. і текст. розшифровок. – К. : НБУВ, 2001. – 843 с.

¹² Сергєєва, І. А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 544 с.